

FILHARMÓNIAI társaság 165

{ LASKAI ANNA

Dokumentumok a nagy múltú zenekar Emlékgyűjteményéből

Dohnányi a Filharmóniai Társaság Zenekarával 1935-ben *Vajda M. Pál* felvétele

Idén novemberben ünnepli fennállásának 165. évfordulóját Magyarország legrégebbi szimfonikus zenekara, a Budapesti Filharmóniai Társaság. Az együttes történetét olyan neves hazai karmesterek határozták meg – akik egyben a zenekar elnökkarnagyi pozícióját is betöltötték –, mint Erkel Ferenc, Erkel Sándor, Kerner István, Dohnányi Ernő, Ferencsik János és Kórodi András. Mellettük számos más olyan, a nemzetközi zeneéletben jelentős vendégkarmester irányította a zenekart, mint például Gustav Mahler, Goldmark Károly, Wilhelm Furtwäng-

ler vagy Carlos Kleiber. Habár a nagy múltú zenekar történetéről és érdemeiről, az együttes repertoárjáról és működéséről bőven lehetne még szólni, jelen írás nem a Filharmóniai Társaság történetének áttekintésére fókuszál – amit néhány, főként a különböző jubileumokhoz köthető kötet szerzője már megtett –, hanem a Társaság Emléktárában őrzött irattári dokumentumokra kívánja felhívni a figyelmet, melyekről eddig jóformán semmilyen fórumon nem esett szó. Ezek közül is elsősorban azokra a dokumentumcsoportokra összpontosít, melyek az együt-

A tanulmány az NKFIH K 123.819-es számú pályázata, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával jött létre. – Az illusztrációk a Filharmóniai Társaság archívumából származnak. A Társaság dokumentumait jelenleg az MTA BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumának munkatársai dolgozzák fel, az anyagot a közeljövőben letétként fogják az Archívumban elhelyezni. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Társaság elnökének, Tóth Lászlónak, hogy hozzájárult a fakszimilék és fényképek közléséhez.

tes működése, az intézmény történetének háttere és repertoárja kutatásához használhatók fel.

Csuka Béla, a Filharmoniai Társaság Zenekarának cselóművésze a Társaság fennállásának 90. évfordulója alkalmából, 1943-ban közreadott kötetében számolt be arról az Emléktárról, amely az együttes történetével kapcsolatos emlékek és dokumentumok megőrzése céljából jött létre.¹ A szóban forgó írás szerzőjének – az Emléktár története kulcsfontosságú figurájának és akkori „őrének” – köszönhetően értesülhetünk elsőként az archívum megalapításáról, s egyáltalán a gyűjteményről. E szerint a nagy múltú zenekar az Operaház 1930-ban megnyitott emlékgyűjteményének hatására kezdett hasonló vállalkozásba, már csak azért is, mert – mint ahogy Csuka rávilágított – „sajnálattal kellett megállapítanunk, hogy az Operaháznál 31 évvel idősebb Filharmoniai Társaság emlékeinek összegyűjtése és rendezése mindaz ideig senki sem gondolt. Hogy e nagy mulasztást a lehetőség szerint pótolhassuk, 1931-ben kezdtük meg Emlékgyűjteményünk megszervezésének a munkáját.”² A szerző kitér a gyűjteményben őrzött legfontosabb dokumentumcsoportok rövid ismertetésére is: szó esik a kottatárban őrzött kéziratokról, lelvélgyűjteményükről, a Társaság működésének legfonto-

sabb dokumentumairól (műsorok, éves jelentések, alapszabályok, jegyzőkönyvek, kritikák), valamint a tárgyi emlékekről egyaránt. Ugyanakkor a szövegben említésre kerül egy – az Emlékgyűjtemény zenei és irattári anyagaitól független – zenetudományi könyvtár létesítésének terve is, amelynek alapjait Csuka beszámolója alapján 1933-ban tették le, s a Társaság egyik alapítója és első elnöknagya után „Erkel Ferenc-könyvtárnak” nevezték el.³ Bár a fennmaradt jegyzőkönyvek bejegyzései egyáltalán nem szólnak az Emlékgyűjtemény létrejöttéről, a könyvtár megszervezéséről egy 1931. október 30-i feljegyzés tanúskodik, amelyből az is kiderül, hogy a zenekar akkori elnöknagya, Dohnányi Ernő egy emléklapet szavaztatott meg a választmány tagjaival Csuka fáradozásaiért.

E forrásokon kívül a korabeli sajtóorgánokban is csupán szórványosan találkozhatunk a Társaság gyűjteményeiről szóló híradásokkal. A *Budapesti Hírlap* újságírója, Innocent Ernő, 1935-ben a zenekar tagjainak derűs emlékeit közreadó írásának bevezetőjében festi le az együttes mindennapjait körülvevő környezetet: itt említi elsőként a már említett könyvtár mellett a Filharmoniai Társaság múzeumát.⁴ Minden bizonnyal ez utóbbi – a cikk szerzője által azonban meg nem nevezett – helyiségben kapott helyet az együttes irattári és tárgyi emlékeit őrző, ám ezúttal más elnevezéssel megjelölt Emlékgyűjtemény,

Wilhelm Furtwängler a Filharmoniai Társaság tiszteletbeli tagjainak sajtótájékoztatóján a Zeneakadémián, 1938. november 17-én. Mellette baloldalon Dohnányi, mögötte pedig az Emléktár őre, Csuka Béla

amelyet *Az Est* tudósítása alapján, 1937 tavaszán terveztek megnyitni a nagyközönség számára.⁵ A híradásból az is kiderül, hogy a múzeumban főként irattári dokumentumok lesznek láthatók, amelyek közül a legjelentősebbeket a cikk meg is említi: „A Filharmóniai Társaságnak közel húszezer darabból álló érdekes gyűjteménye van, amelyet – mint a vezetőségtől értesülünk – a tavasszal ki fognak állítani. Megnyitják a Filharmóniai Társaság múzeumát, amely a 84 esztendő alatt összegyűlt érdekes kéziratokat, leveleket és fényképeket mutatja meg a közönségnek. Rendkívül értékes a gyűjtemény, amelyben dedikált Liszt Ferenc-partitúrák, Wagner Richárd-kéziratok, Debussy, Saint-Saens [sic!], Mahler, Richter és mások levelei és fényképei vannak.”⁶ Bár *Az Est* című lap

mellett a *Budapesti Hírlap*⁷ is hasonló, rövid híradás formájában tájékoztatott a Filharmóniai Társaság múzeumának várható megnyitásáról, a későbbiekben arról, hogy valóban megvalósult-e a kiállítás, azt sem a napilapok cikkei, sem további források nem támasztják alá.

Ahogy a könyvtár létrehozásában, úgy e gyűjtemény gondozásában is Csuka Béla játszott meghatározó szerepet, aki amellet, hogy a zenekar csellistájaként tevékenykedett, és a hazai baryton- és viola da gamba-játék egyik első kimagasló egyénisége volt,⁸ még tudományos beállítottsággal is rendelkezett. Ezt nem csupán a már említett irattári dokumentumok iránti odaadó tevékenysége támasztja alá – amit a fennmaradt forrásokhoz elkészített

A Filharmóniai Társaság irattári gyűjteményének vázlatos felosztása

1. Jegyzőkönyvek

- A Filharmóniai Társaság üléseinek jegyzőkönyvei (1893–1990)
- A Filharmóniai Társaság Özvegy- és árvasegélyező Egyesületének jegyzőkönyvei (1890–1943)
- A „Nyugdíjas Filharmonikusokat segélyező Dohnányi Egyesület” jegyzőkönyve (1921–1945)

2. Alapszabályok

- A Filharmóniai Társaság alapszabályai
- A Filharmóniai Társaság Özvegy- és árvasegélyező Egyesület alapszabályai (1891)
- A Filharmóniai Társaság nyugdíjas tagjait segélyező Dohnányi Egyesület alapszabályai (1924)

3. Pénzügyi iratok (1948-tól a 2000-es évek elejéig), éves jelentések (1887–1943)

4. Különféle jegyzékek

- A Filharmóniai Társaság tagjainak névsora belépési idejük szerinti rendben (1867–1935)
- Rendes Tagok Törzskönyve (1892)
- A Filharmóniai Társaság Baráti Egyesületének „Tagok Törzskönyve” (1937–1938)
- Próbanaplók (1900–1909; 1909–1932)
- A Filharmóniai Társaság könyv- és kottatárának összetételéről készült jegyzékek

5. Sajtógyűjtés

- 1897–1941
- Külföldi túrnék hangversenyeinek sajtókivágatai

6. Műsorlapok, műsorfüzetek, plakátok

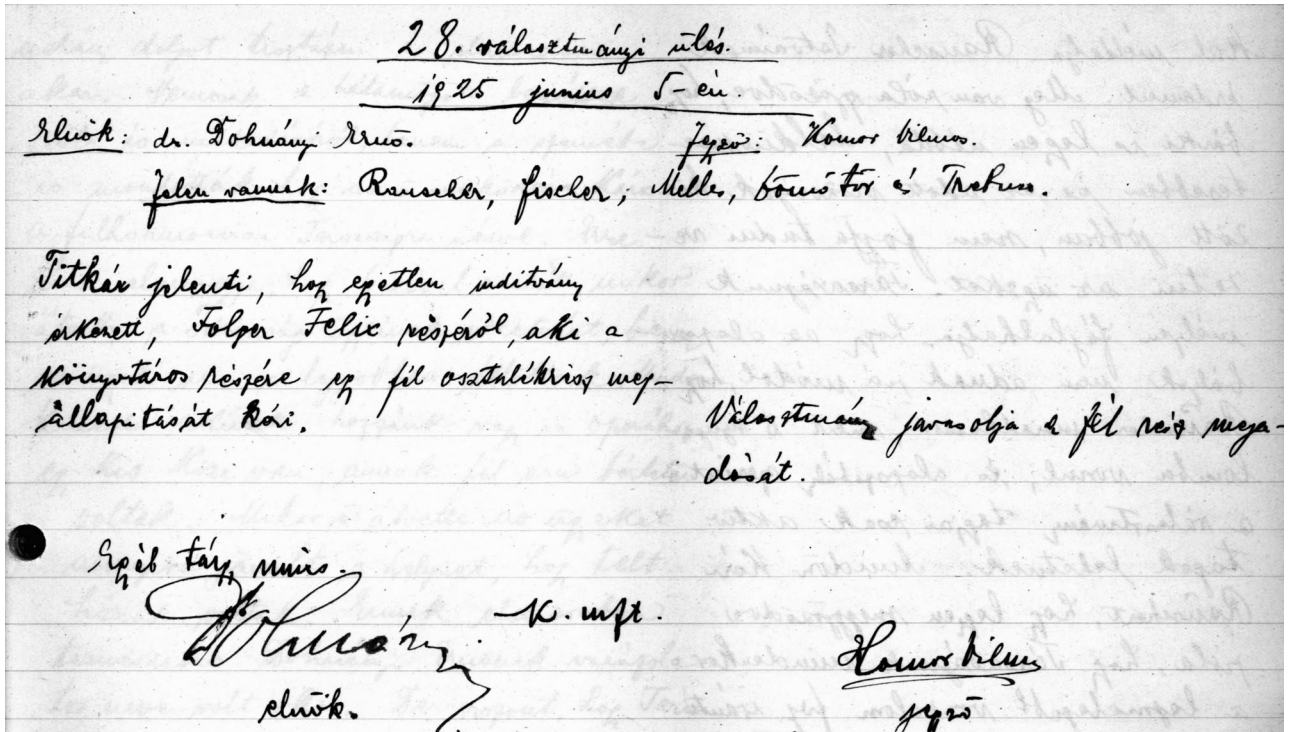
- Műsorlapok (1853–1921)
- Műsorfüzetek és kiadványok (1887–1900; 1914–1919; 1927–1929; 1934–1937; 1941–1943; 1960–2017)

7. Levelezés

- A Filharmóniai Társaság elnökeinek, vendégeinek és barátainak írásai 1887–1927
- 1938–1943; 1967–1974

8. Fényképek, festmények

9. Tárgyi emlékek

Bejegyzés az 1923 és 1934 közötti időszak választmányi ülésein készült jegyzőkönyvből.

jegyzékei, hosszabb-rövidebb összefoglalói is bizonyítanak –, de még a Filharmonikusok 1936-os bécsi vendégszerpléséről beszámoló újságcikk is felfigyelt az együttes zenésének rendhagyó magatartására: „Egyedül Csuka Béla nem látta a változott Bécsét. A viola di gamba [sic!] magyar szakértője bevonult a Musikfreunde könyvtárába és naphosszat régi kéziratokat tanulmányozott.”⁹ A cselóművész ugyanakkor nem csupán a Filharmoniai Társaság emlékeinek és dokumentumainak rendezésével, de a társaság elnökkarnagyának, Dohnányi Ernő filharmoniai szerepléseiről és Magyarországon maradt kottaállományáról készített listáival is jelentős szolgálatot tett a következő nemzedékek kutatói számára. Mindezek után nem véletlen, s valószínűleg Csuka Bélának köszönhető az is, hogy a Filharmoniai Társaság Dohnányi-korszakából maradt fenn a legtöbb irattári dokumentum.

Az Emléktár rendkívül gazdag iratanyagát – amely eredetileg az együttes kottatárának részét képezte – jelen sorok írójának kezdeményezésére a Társaság az anyagok rendszerezése, megóvása és a jövőbeli kutatás előmozdítása érdekében letétként fogja elhelyezni a MTA BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archivumának gyűjteményében. Bár a Filharmoniai Társaság zenekarának történetéről már néhány nyomtatásban

is megjelent – főleg jubileumokhoz köthető – kiadvány tájékoztat, nem egyértelmű, hogy e publikációk szerzői használhatták-e munkáikhoz az Emléktár gazdag irattári anyagát. Csuka Béla már említett 1943-as kötetét követően, 1978-ban látott napvilágot a Breuer János szerkesztette, s a zenekar fennállásának 125. évfordulója alkalmából kiadott, ám jóval szerényebb formátumú kötet.¹⁰ Legutóbb pedig a Filharmoniai Társaság fennállásának 150. évfordulója alkalmából Bónis Ferenc készített impozáns – illusztrációkkal és egy CD-melléklettel ellátott – kiadványt az együttes történetéről 2005-ben.¹¹ Csupán Bónis Ferenc hivatkozik kötete előszavában a Filharmoniai Társaság archívumának fényképgyűjteményére és irattárára, az azonban nem tudható pontosan, hogy munkája elkészítéséhez milyen mértékben használta a gyűjtemény gazdag iratanyagát.

Bár a dokumentumok rendezése és katalogizálása még folyamatban van, ez az írás a továbbiakban azokat a dokumentumcsoportokat mutatja be, melyek a legizgalmasabbnak ígérkeznek a jövőbeli kutatás szempontjából (1. táblázat). A számos írásos dokumentum mellett természetesen nagyszámú fényképet, festményt és tárgyi emléket megőrzött a Filharmoniai Társaság gyűjteménye, melyek listázása még folyamatban van.

Mejegyzések
a Filharmoniai Társaság hangversenyműsorainak
első kötetéhez.

En az első kötetben a Filharmoniai Társaság első 49 évének hangversenyműsorai nyertek elhelyezést. Bár kívánatos lett volna a kötetben az egész első felosztás műsorait egybegyűjtve látni, azonban tekintettel arra, hogy 1902 óta kezdődően a filharmoniai műsorok nagyobb kjedelemben a „Zeneközny”-ben jelentek meg, célszerűbbnek látszott a 50. évad műsorait új kötetben kezelni el.

Társaságunk működésének első évtizedeiben a műsorokat nem gyűjtötték rendszeresen. Ennek következtében az itt található 280 műsor közül eredetiben csak 203 db maradt fenn. Hogy a hiányzó 77 műsor közül 72-ét legalább másolalban pótolhassuk*, a következő idegen forrásokat kellett igénybevennem:

1.) D'Veoz Kálmán nemzetimuzzeumi igazgatójának

* 5 db esid a 49 év alatt tartott fuzilokuro fiprobára, melyek műsorait nem őrizték meg, asonosságuknál fogva pótlásuk nem sikerjes.

Csuka Béla kéziratot bevezetője a „Filharmoniai Társaság hangversenyműsorainak első kötetéhez” és az album egyik műsorfelirata az 1897. november 17-i hangversenyiról

Ahogy a gyűjtemény összetételéből kiderül – s amire Csuka Béla már korábban említett írásában is rámutatott – a Filharmoniai Társaság működésének első évtizedeiből csak szórányosan maradtak fenn dokumentumok, már csak azért is, mert a Társaság alapszabályát csak jóval a megalakulását követően, a kiegyezés után, 1870-ben hagyták jóvá.¹² Irattárunk is csaknem két évtizeddel később, 1887-től kezdte szisztematikusan megőrizni az együttes működéséhez szorosan kapcsolódó anyagokat. Szintén ettől az évtől rögzíti a Társaság a választmányi üléseket jegyzőkönyvek formájában, amelyekből az 1893 és 1990 közötti időszakból maradtak fenn példányok. Ezekon kívül a Társasághoz kapcsolódó, korabeli elnevezése szerint „jóléti” szervezetek – a „Nyugdíjas Filharmonikusokat segélyező Dohnányi Egyesület” és a „Filharmoniai Társaság Özvegy- és árvasegélyező Egyesületének” – jegyzőkönyvei és alapszabályai is megtalálhatóak a gyűjteményben megalakulásuktól egészen az 1940-es évek közepéig. A szóban forgó forráscsoport, vagyis a Társaság

HANGVERSENYBÉRLET **2.** HANGVERSENYBÉRLET.

Budapest, szerdán 1897. évi november 17-én, esti 7¹/₂ órakor
a magyar kir. operaház zenekarából alakult

FILHARMONIAI TÁRSASÁG
Dr. RICHTER JÁNOS
úr, cs. és kir. udvari karagyz Bécében, a budapesti filharmoniai társaság
tisztelőbeli tagja és

DOHNÁNYI ERNŐ
úr, zongoraművész szives közreműködésével

Filharmoniai hangversenyt
rendez
A FŐVÁROSI VIGADÓ NAGY TERMÉBEN.

MŰSOR.

1. CORNELIUS, „Nyitány” „Der Gid” című dalnálhöz. (ELŐSZÓR.)
2. BEETHOVEN, „Zongoraverseny” (G-dúr, op. 58)
I. Allegro moderato; II. Andate con moto; III. Rondo. Vivace.
Előadja DOHNÁNYI ERNŐ úr.
3. ERKEL GYULA, „Suite de Ballet”, magyar styiben. (ELŐSZÓR.)
I. Allegro moderato; II. Adagio; III. Thema változatokkal.
4. MENDELSSOHN, „Symphonia” (A-dúr; op. 90). A szerző halálának
50. évfordulója emlékére.
I. Allegro vivace; II. Andante con moto; III. Con moto
moderato; IV. Presto („Saltarello”).

Előadás alatt az ajtók zárva maradnak.

Előadók: Erkel Sándor és Carreno Teresa.

3-ik hangverseny 1897. december 1-én esti 7¹/₂ órakor:
Karnagy: Erkel Sándor. Közreműködő: Carreno Teresa.

üléseiről készült jegyzőkönyvek vizsgálata során ugyanakkor nem csupán az intézmény működésének legfőbb eseményeibe, hanem a koncertprogramok összeállításáról és a hangversenyekeket vezénylő karmesterek személyéről szóló vitákba is betekintést nyerhetünk.

A Filharmoniai Társaság repertoárjáról szintén Csuka Béla készített részletes jegyzéket, melyet a már említett 1943-as kiadványban adott közre.¹³ Ennek összeállításához nyilvánvalóan segítségül szolgáltak számára azok az archívumban őrzött hangversenyműsorok, melyeket az 1853 és 1902 közötti időszakból maga Csuka rendezett kötetbe, amelyet egy bevezetővel, vagy, ahogy ő maga utalt rá: közreadói előszóval látott el.

A hangversenyekekre vonatkozó adatokat azokból a szintén általa óriási albumokba rendezett sajtógyűjtésből állította össze, amely a századfordulótól egészen az 1940-es évek közepéig tartalmaz sajtóhíradásokat. Ez utóbbi forráscso-

port, amely a hangversenyek dátuma alapján kronologikusan rendezi az együttes koncertjeiről megjelent kritikákat, az egyik legfontosabb része a Filharmoniai Társaság gyűjteményéből származó forrásoknak, már csak azért is, mert egy-egy hangversenyhez akár 10-15 féle sajtóorgánumból származó újságkivágat is tartozik. Külön jelentőséggel bírnak a külföldi turnékról készült különálló sajtógyűjtések – például az 1928-as nyugat-európai, az 1936-as olaszországi és bécsi, valamint az 1937-es németországi koncertkörútról –, amelyekben a magyar nyelvű híradásokon kívül a külföldi kritikák is megtalálhatók. Ugyanakkor a magyarországi hangversenyekről szóló magyar nyelvű kritikák mellett szerencsés módon több alkalommal a budapesti német nyelvű lapok híradásai is megtalálhatóak.

Az együttes repertoárjának értékeléséhez további kiegészítésül szolgálhatnak azok a katalógusok, melyek kotta-

tárak összetételéről tájékoztatnak. A sajtógyűjtés kategóriájába sorolhatók továbbá azok az albumok, melyek egy-egy konkrét tematika szerint foglalnak egységbe dokumentumokat. A 20. század első feléből csupán 1933-ból, a Társaság nyolcvan éves fennállása alkalmából összeállított jubileumi album maradt fenn. Ezen kívül néhány későbbi, az 1970-es években összeállított kötet is szerepel a gyűjteményben, melyek a külföldi hangversenykörutak dokumentációját rendezi egybe. Ezek a sajtókivágatokon kívül, hangversenyműsorok szóróanyagait, fényképeket, térképeket és néhány alkalommal a zenekari tagok repülő-ülérendjét és szállásbeosztását is tartalmazzák.

Rendkívül fontosak továbbá azok, a próbákról vezetett naplók, melyekből kiderül, hogy egy-egy koncert előtt hány alkalommal próbált az együttes, vagy ki vezette a próbát. Ezekből az úgynevezett Próbanaplókból sajnálatos módon csupán két kötet maradt fenn, melyek az

Hangverseny száma	Próba			A próba		Karnagy	Közreműködő	Műsor		Időtartam óra perc
	sz.	h. o. l. l.		ideje	helye					
III. kör hgy.	8	1923	nov	5.	d.a.b-8	H. Sz.	Johannay	Fredmann Ernie	Műsor: Vella: Németi nyitány Beethoven: Pallás del Joniadi Liszt: Lacs: Longmanov, J. uall Haydn: F-dur szimfonia (London.)	1 -
	9	"	"	9	10 - i	"	"	"	"	3 -
	10	"	"	10	10 - 1/2 h	"	"	"	"	3 30
	11	"	"	11	1/2 h - 3/4 h	Károlyváros	"	"	"	2 15
	12	"	"	16	10 - i	H. Sz.	"	Palatrina Korus dr. Bekov, hgy. Feny dr. Johannay Ernie	Bartók: Tavas avarok Kodály: S.S. Szóllás Johannay: Németi nyitány Grieg: Rakocsi-induló Liszt: Magyar rapszódia	3 -
Adva kie- hgy.	13	"	"	17	10 - i	"	"	"	"	3 -
	14	"	"	18	1/2 h - 1/2 h	"	"	"	"	2 -
IV. kör hgy.	15	"	"	23	3/4 h - 1 h	"	Johannay	Bokor Judit Liszt: Londoni koncert d'Albert: Londoni koncert	1 15	
								d'Albert	1 15	

Bejegyzés a Próbanaplóból. Az 1923-as Pesti, Buda és Óbuda egyesítésének 50. évfordulója alkalmából megrendezett jubileumi koncert próbáinak adatai

A budapesti Filharmóniai Társaságnak.

Égen kirekelt Uraim!

Nagy örömmel olvastam levelüket, melyben arról értesítétek, hogy tiszteletbeli tagnak választottak meg. Fogadják a nagy díszes díjakat legmeglepett köszönetemmel. Kiváló tisztelettel igaz hívők

Bartók Béla

Bartók Béla tiszteletbeli taggá választása alkalmából írt köszönő levele a Filharmóniai Társaságnak

1900 és 1932 közötti időszak próbáinak adatait rögzítik. Érdemes összevetni ugyanakkor a naplókban található adatokat például a hangversenyekre reflektáló sajtóvisszhangokkal, ugyanis – természetesen nem minden alkalommal, de néhány esetben talán mégiscsak – egy-egy negatív kritika háttéréhez magyarázatul szolgálhatnak a próbák számára vonatkozó adatok.

A dokumentumtípusok közül a levelek azok, melyekből a legtöbb példány maradt fenn. A hangversenyműsorokhoz hasonlóan Csuka az együttes ügyeivel kapcsolatos levélváltásokat is egy külön kötetbe rendezte el, amelyet „A Filharmóniai Társaság elnökeinek, vendégeinek és barátainak írásai 1887–1927” címmel látott el. A kötet elején található „Múzeum I.” bejegyzés alapján ez a kötet – ha hihetünk a napilapokban megjelent előzetes

híradásoknak – a már említett, 1937-ben megnyitott múzeumban – került volna kiállításra. Az album, a magyarországi és a nemzetközi zeneélet kulcsfontosságú alakjainak – például Bartók Béla, Goldmark Károly, Erich Kleiber, Richter János, Richard Strauss, Siegfried Wagner vagy éppen Gustav Mahler – mintegy kétszázötven eredeti levelét betűrendben sorakoztatja fel. A gyűjtemény ezeken kívül még több ezer levelet tartalmaz az 1930-as évek végétől az 1940-es évek végéig, illetve az 1970-es évekből.

Szerencsésnek mondható és persze az együttes néhány tagjának is köszönhető az, hogy a Filharmóniai Társaság irattári dokumentumai ilyen szép számban fennmaradtak az utókor számára. Mint láhattuk a Filharmóniai Társaság gazdag Emléktára számos olyan forráscsoportot rejt, amely működése, illetve intézményi háttere megértéséhez elengedhetetlen jelentőséggel bír. Ugyanakkor a dokumentumok nem csupán a nagy múltú zenekar történetét és hazai zenei életben betöltött szerepét helyezi új megvilágításba, de a 19. és 20. századi hazai zeneélet és zenei intézménytörténetről alkotott eddigi képünket is árnyalhatja. Jóllehet az Emlékgűjtemény bizonyos dokumentumait – mint a fentiekben kiderült, s ha bízhatunk a korabeli híradások hitelességében – a gyűjtemény egykori gondozói a Filharmóniai Társaság múzeumában tervezték kiállítani, a jövőben e páratlan dokumentumok remélhetőleg nem csupán kiállítások, de a magyar zene-történetírás és zeneéletkutatás tárgyát képezik majd, és ennek folyamányaként bekapcsolódnak majd a hazai zene-történetről szóló diskurzusokba is. }

JEGYZETEK

- 1 Csuka Béla, Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában. A Filharmóniai Társaság Emlékkönyve 90 éves jubileuma alkalmából (Budapest: Filharmóniai Társaság, 1943), 213–215.
- 2 Uott., 213.
- 3 Uott., 215.
- 4 Innocent Ernő, „Meggzólal a zenekar – hangszer nélkül... Vidám emlékek, tréfák, apróságok az Operaház zenekarának életéből”, Budapesti Hírlap 55/294 (1935. december 25.), 38.
- 5 Szerző nélkül, „Tavasszal megnyílik a Filharmóniai Társaság múzeuma”, Az Est 28/29 (1937. február 6.), 12.
- 6 Uott.
- 7 Szerző nélkül, („A Filharmóniai Társaság Múzeuma”), Budapesti Hírlap 57/29 (1937. február 6.), 8.
- 8 Batizi László (szerk.), A magyar muzsika hőskora és jelene történelmi képekben (Budapest: Dr. Pintér Jenőné kiadása, 1944), 385–386.
- 9 (-cent), „Pillanatképek a filharmonikusok bécsi diadalutjáról”, Budapesti Hírlap 56/117 (1936. május 21.), 9.
- 10 Breuer János (szerk.), A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának 125 esztendeje (1853–1978), (Budapest: Zeneműkiadó, 1978).
- 11 Bónis Ferenc, A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje, 1853–2003 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).
- 12 Csuka, i. m., 213.
- 13 Csuka, i. m., 109–207.